

اسلام و پژوهش های روان شناختی

سال ششم، شماره دوم، پیاپی ۱۴، پاییز و زمستان ۱۳۹۹ (ص ۵۵-۷۷)

اصول خانواده درمانی بر اساس منابع اسلامی

principles of family therapy based on Islamic sources

م. مرتضی عزیزی / طلبه سطح ۴ مرکز تخصصی قرآن امام علی بن ابی طالب علیه السلام، قم، ایران.
محمدرضا احمدی / دکتری روان شناسی، استادیار مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، قم، ایران.
محمدرضا سالاری فر / دکتری روان شناسی، استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

Morteza Azizi / PHD student of Imam Ali Ibn Abi Talib, Quran Center, Qom, Iran.

Mohammad Reza Ahmadi / PhD in Psychology, Assistant Professor, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom, Iran.

Mohammad Reza Salarifar / PhD in Psychology, Assistant Professor, Research Institute of howzeh and university, Qom, Iran.

Abstract

The present research aims at recognizing the principles of family therapy based on Islamic resources. The research, which is a foundational-theoretical one, uses a descriptive-analytical method and gathers data from Islamic resources to answer the questions on the nature of the principles of family therapy. To compose the research, we have inferred the principles from the Quran and the traditions. The final findings of the research show that the family therapy based on the Islamic sources enjoys the followings: God-centerism, modeling on the Prafet and the Imams, imploration, belief in resurrection, optimism, patience and resistance, religiosity, cleanness and purity, chastity, respecting one's wife and children, gratitude, flexibility in life (compromise and leniency, forgiveness and mercy, apology and excuse), preserving the family's status and observing family's limits, tolerance and tactics, accepting criticisms, healthy dialogue and accompaniment, civility and affection, sympathy, agreement and

چکیده

هدف پژوهش حاضر، شناسایی اصول خانواده درمانی بر اساس منابع اسلامی است. این تحقیق بنیادی-نظری، با روش توصیفی تحلیلی و روش استنباط از آیات قرآن کریم و احادیث معصومین علیهم السلام انجام شده است. نتایج تحقیق نشان داد اصول خانواده درمانی اسلامی عبارت اند از: خدامحوری، اعتقاد به معاد، خوش بینی و خوش گمانی، صبر و استقامت. دین مداری، پاکیزگی و آراستگی، عفت و ورزی، تکریم همسر و فرزندان، سپاس گزاری و قدردانی، نرمش در زندگی، حفظ و رعایت جایگاه ها و مرزها، تحمل و تدبیر، انتقاد پذیری، گفتگو و هم نشینی سالم، نیک رفتاری و محبت ورزی، همدلی، توافق و تفاهم، راستگویی، یکرنگی و امانتداری، نفی خشونت، مشاوره، حکمیت، ارضای صحیح و متعادل غریزه جنسی،

mutual understanding, honesty, sincerity and trustworthiness, negating violence, consultation, judgment, right fulfillment of sexual desire, reasonable management of family, nurturing children, observing other's rights and performing one's duties, women's obeying their husbands, Islamic behavior towards one's spouse, liability towards giving up the harmful factors, observing the jurisprudential and moral limits in family therapy. Besides, the duties and rights of the family members and family impairments were extracted from Islamic sources and presented in the discussion.

keywords: Principles of family therapy, Islamic sources, god-centeredness, duties, religiosity

مدیریت متعادل خانواده، حفظ فرزند و فرزندپروری، رعایت حقوق و انجام وظایف، فرمانبرداری زن نسبت به شوهر، برخورد اسلامی با همسر ناسازگار، التزام به ترک عوامل آسیب‌زا، رعایت حدود فقهی و اخلاقی در مداخلات خانواده‌درمانی. شایسته است پژوهش‌هایی که به دنبال تدوین نظریه‌های خانواده‌درمانی با رویکرد اسلامی هستند، به این اصول توجه کنند و در تدوین اهداف و تکنیک‌ها این اصول را رعایت نمایند.

کلید واژه‌ها: اصول خانواده‌درمانی، منابع اسلامی، خدامحوری، وظایف، دین‌مداری.

مقدمه

خانواده نقش مهمی در رشد معنوی آدمی دارد. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وازشانه‌های او این است که همسرانی از جنس خودتان برای شما آفرید تا در کنار آنها آرامش یابید» (روم، ۲۱) و از آنجا که ادامه این پیوند در میان همسران، نیاز به یک جاذبه و کشش قلبی و روحانی دارد به دنبال آن اضافه می‌کند: «و در میان شما مودت و رحمت قرار داد» و در پایان آیه برای تأکید بیشتر می‌فرماید: «در این، نشانه‌هایی است برای گروهی که تفکر می‌کنند» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲، ج ۱۶، ص ۳۹۱). خانواده مهم‌ترین و اصیل‌ترین نهاد اجتماعی است، نهادی که بستر بسامانی‌ها و نابسامانی‌ها، راستی‌ها و ناراستی‌ها، خوشبختی‌ها و بدبختی‌هاست. ادراک درست و رویکردی صحیح به خانواده و ابتنای سلوک خانوادگی بر اصول اسلامی، بهترین زمینه را برای کمال فرد و جامعه فراهم می‌کند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۱۳).

در عصر حاضر، در اثر گستردگی ارتباطات و سهولت آشنایی با فرهنگ‌های مختلف، نظام خانواده، سبک‌های زندگی، روابط مناسب با همسر، تربیت فرزندان و دیگر جنبه‌های خانواده تحت تأثیر فرهنگ‌های غیراسلامی، دائماً در حال تغییر است و استحکام خانواده در معرض خطر قرار گرفته است. این حقیقت تلخ که در گزارش انجمن روان‌پزشکی آمریکا و طبقه‌بندی تشخیصی (DSM)^۱،

1. Diagnostic and Statistical Manual at Mental Disorder.

مسائل و مشکلات زناشویی و خانوادگی یکی از بالاترین علل رجوع به کلینیک‌ها و مراکز مشاوره ذکر شده، گواه این مدعا است (نوابی نژاد، ۱۳۸۰).

به دلایل فوق، اصلاح روابط بین فردی اعضای خانواده در جهت حل مشکلات و مسائل اعضا، مورد توجه روان‌درمانگران و مشاوران قرار گرفته است. در اواخر دهه ۱۹۴۰م و اوایل دهه ۱۹۵۰م، یعنی بعد از جنگ جهانی دوم و گردهمایی مجدد اعضای خانواده بعد از جدایی‌ها، رویکردی با عنوان «خانواده‌درمانی» شکل گرفت (بهاری و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۳). پس از چند دهه رشد خانواده‌درمانی، توجه به جنبه‌های معنوی خانواده، درمان‌گران را وارد فضای جدیدی از مداخله‌ها کرد که در آن، نه تنها به دینداری زوج‌ها می‌پردازند، بلکه از آن برای حل سایر ابعاد ارتباطی آنان استفاده می‌کنند (والش^۱، ۲۰۰۹م، به نقل از سالاری فر، ۱۳۹۳، ص ۵). در متون اسلامی آموزه‌های پرشماری وجود دارد که از جهات مختلف، به تحکیم نهاد خانواده پرداخته است. قرآن کریم و احادیث اسلامی در مسائل اخلاقی، اجتماعی، تربیتی، روان‌شناختی، اقتصادی خانواده و نظایر آن فراوان سخن گفته‌اند که استخراج این مضامین، به صورت دقیق و تخصصی و بهره‌گیری از آن در زندگی، در پیشگیری از آسیب‌ها و مشکلات خانواده و درمان آن، تأثیر بسزایی خواهد داشت؛ اما به نظر می‌رسد خانواده‌درمانی اسلامی، نیازمند مبانی و اصولی است که این پژوهش، درصدد تدوین آن است.

در اصطلاح، مبانی و اصول متفاوتند. مبانی^۲ عبارت است از «باورهای کلی و هست و نیست‌های مبتنی بر منابع اسلامی در حوزه خانواده» و اصول^۳ بایدها و نبایدها و قواعد عامه‌ای است که از این مبانی استخراج می‌شوند و دستورالعمل‌های کلی خانواده‌درمانی به شمار می‌آیند. خانواده^۴ «از عمومی‌ترین سازمان‌های اجتماعی است که بر اساس ازدواج بین یک مرد و دست کم یک زن شکل می‌گیرد و در آن، مناسبات خونی یا اسناد یافته (پذیرش فرزند) به چشم می‌خورد، معمولاً دارای نوعی اشتراک مکانی است و معمولاً کارکردهای گوناگون شخصی، جسمانی، اقتصادی، تربیتی و جز اینها را برعهده دارد» (سالاری فر، ۱۳۹۰، ص ۱۳). «خانواده‌درمانی^۵ انجام مداخله‌ها برای درمان خانواده به‌عنوان یک گروه است. در این

1. Walsh.

2. Bases.

3. Principles.

4. Family.

5. Family therapy.

نوع درمان، آسیب‌شناسی یا بیماری یکی از اعضای خانواده، انعکاس پاتولوژی یا اختلالات عمیق‌تر در سیستم خانواده تلقی می‌شود؛ لذا خانواده، واحد درمانی به حساب می‌آید و تغییر تعامل خانواده، راه تغییر عضو بیمار محسوب می‌شود» (تبریزی، ۱۳۸۵، ص ۱۵۴). مقصود از منابع اسلامی، آموزه‌های اسلام است که به اتفاق نظر همه اسلام‌شناسان، از دو منبع قرآن و سنت به دست می‌آید. قرآن، کتاب آسمانی همه مسلمانان و سنت، نزد شیعیان اثنی عشری، شامل گفتار و رفتار و تقریر همه چهارده معصوم (پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله، فاطمه زهرا علیها السلام، امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه السلام و یازده امام پس از ایشان) است.

روش پژوهش

این تحقیق، براساس ماهیت و نحوه انجام، توصیفی و بر اساس شیوه تجزیه و تحلیل اطلاعات گردآوری شده، کیفی است. داده‌ها از منابع اسلامی شامل آیات قرآن کریم و احادیث معصومین علیهم السلام در حوزه خانواده و خانواده‌درمانی جمع‌آوری و تحلیل شده است. سپس در قالب اصول ارائه گردید. این اصول بر اساس آنچه در اصلاح ابعاد شناختی، رفتاری و عاطفی اعضای خانواده، مؤثر است، ارائه شده است. بنابراین این اصول در تعیین اهداف و تکنیک‌های خانواده‌درمانی مؤثرند و خانواده‌درمانی اسلامی را از رویکردهای دیگر متمایز می‌کنند.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش نشان داد اصول مبتنی بر مبانی هستی‌شناختی عبارت‌اند از:
خدامحوری: ایمان به خداوند آثار متعددی در رفتار انسان و اعضای خانواده دارد و هریک به شیوه‌ای خاص بر کارآمدی خانواده اثر می‌گذارد. فردی که خدا را همواره ناظر بر اعمال خود می‌بیند (حدید، ۴) و بر اساس کلام وحی، آفریدگارش را از رگ گردن به خود نزدیک‌تر می‌بیند (قاف، ۱۶) می‌کوشد در برخورد با دیگر اعضای خانواده و ادای وظایف و رعایت حقوق، رضایت او را جلب کند. توجه به رحمت و مهربانی گسترده خداوند (اعراف، ۱۵۱ و ۱۵۶، و یوسف، ۶۴ و انبیا، ۸۳) در تقویت عواطف مثبت اعضای خانواده نسبت به هم بسیار مؤثر است. توکل بر خداوند و تسلیم و رضایت به مقدرات الهی در حوادث غیرقابل جبران، می‌تواند در مشکلات اقتصادی، بیماری‌ها و بلاها، به افراد پایداری و آرامش مطلوبی

دهد. به این شکل اعضای خانواده در مشکلات به جای درگیری و مقصّر شمردن همدیگر، به حمایت روانی یکدیگر می‌پردازند. ایمان به خدا موجب خوش بینی، امیدواری و کاهش غم و اندوه در زندگی است (صفورایی پاریزی، ۱۳۹۰).

الگوگیری از پیامبر و امامان: برای تشکیل خانواده‌ای کارآمد و تنظیم روابط و نوع رفتارها، همانندسازی با انسان‌هایی که آموزه‌های دینی به‌طور کامل در آنها تجلی یافته، ضروری است. قرآن کریم، برای کارایی بهتر رفتارهای فردی و خانوادگی و دستیابی به کمال و رشد، دعوت می‌کند که پیامبر را در زندگی خود الگو قرار دهند: «قطعاً برای شما در [اقتدا به] رسول خدا سرمشقی نیکوست برای آن کس که به خدا و روز بازپسین امید دارد و خدا را فراوان یاد می‌کند»^۱ (صفورایی پاریزی، ۱۳۹۲). همچنین در این جهت، رفتار اولیای دین، از اولین تا آخرین مرحله زندگی خانوادگی درس آموز است؛ مانند: گزینش همسر، مهریه و جهیزیه، مراسم ازدواج، آداب معاشرت در همه ابعاد، روش برخورد با فرزندان؛ همچنین برخورد با والدین الگوی قابل اعتماد و کاملی است (سالاری فر، ۱۳۹۰).

توسّل: توسّل به پیامبر و امامان به معنای شفیع قرار دادن آنها نزد خداست. (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱، ص ۲۳۳). در مواقعی که خانواده دچار مشکلات سخت یا بحران‌های رنج‌آور می‌شود، دستور به توسّل به خاندان رسالت شده است. پیامبر ﷺ فرمودند: «محمّد و خاندان او را در بحران‌ها و سختی‌هایتان یاد کنید» (مجلسی، ج ۶، ص ۲۷۱). از این رو، توسّل به این خاندان، سبب تحکیم بنیاد خانواده می‌شود (بنائیان، ۱۳۹۳).

اعتقاد به معاد: باور به زندگی پس از مرگ و پاداش‌ها و مجازات‌های اخروی، عامل بازدارنده و تشویق‌کننده مهمی در رفتارهای زمینه‌ساز اختلافات یا پیشگیری‌کننده آنهاست (سالاری فر و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۳۳۴). باور به هدفمندی آفرینش و وجود جهان آخرت و معاد پس از مرگ بر همه ابعاد زندگی انسان‌ها تأثیرگذار است و از آنجا که معاد باوری، از باورها و ارزش‌های خانواده متعالی و کارآمد بر مبنای منابع اسلامی است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، بستان، ۱۳۹۰)، این باور، به زندگی معنا می‌دهد، احساس مسئولیت و روحیه تلاش ایجاد می‌کند، بازدارنده و مهارکننده است، مصائب، محرومیت‌ها و سختی‌ها را قابل پذیرش می‌نماید و توجه به پاداش‌های اخروی در برابر مشکلات زندگی را در پی خواهد داشت (سالاری فر، ۱۳۸۹).

خوش‌بینی و خوش‌گمانی: انسان مؤمن، جهان را به نور حق و حقیقت روشن می‌بیند (صفورایی پاریزی، ۱۳۹۰). افراد خوش‌بین و موفق، مشکلات را نردبانی برای صعود یا مانعی در نظر می‌گیرند که شتاب انسان را بیشتر می‌کند. امتحان دانستن سختی‌ها و مشکلات نیز به همین معناست که فرد برای قبول شدن، ترقی و رشد باید این امتحان و موانع را پشت سر بگذارد (نوری و بی‌ریا، ۱۳۸۸). اولیای دین به طرق مختلف افراد را به خوش‌بینی نسبت به خدا تشویق کرده‌اند (سالاری فر، ۱۳۹۰، ص ۱۱۹). در احادیث، خوش‌بینی مایه آرامش قلب و روان انسان و کاهنده اندوه معرفی شده است و آثار دیگری چون: موفقیت در زندگی، آسان شدن کارها، هموارسازی عبادت و رهایی از گناه برای آن بر شمرده‌اند (نوری و جان‌بزرگی، ۱۳۸۷).

خوش‌بینی به زندگی: خوش‌گمانی نسبت به رفتار و شخصیت دیگران را هم در پی خواهد داشت و موجب محبت‌ورزی میان افراد خواهد رسید. حضرت علی علیه السلام فرمودند: «هر کس به دیگران خوش‌گمان باشد، محبت آنان را به خود جلب می‌کند» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱، ج ۱۱، ص ۲۵۴). امام صادق علیه السلام از قول پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرمایند: «به برادرانتان خوش‌گمان باشید تا قلبتان زلال و جانتان بالنده شود» (مجلسی، ج ۷۲، ص ۱۹۶).

صبر و استقامت: امام علی علیه السلام با توجه دادن به تدریجی بودن تغییرات و فراز و نشیب داشتن روزگار، می‌فرمایند: «صبر بهترین یاور در برابر روزگار است» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱، ج ۶، ص ۱۴۶). نیز ایشان ایمان را صبر و شکیبایی معنا کرده‌اند (همان). در روایات، مصادیق خاص صبر و استقامت در فضای خانواده بیان شده است. یکی از این مصادیق، صبر بر بد اخلاقی همسر است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله؟ فرمودند: «هر کس بر بد اخلاقی زنش صبر کند، خداوند اجر صبر ایوب را به او عطا می‌کند و هر کس بر بد اخلاقی شوهرش صبر کند، خداوند پاداش آسیه همسر فرعون را به او می‌دهد» (مجلسی، ج ۱۰، ص ۲۴۷). مورد دیگر، هزینه کردن بدون منت نهادن است. مرد خانه، با زحمت، کسب درآمد می‌کند؛ اما در هزینه کردن آن نباید دچار منت‌گزاری بر اعضای خانواده گردد و باید سختی کسب و زمان‌بری پس‌انداز و راحتی و دفعی بودن هزینه کردن را تاب بیاورد. امام علی علیه السلام از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پرسیدند: «شکیبایی فرد عیال‌وار به چیست؟ حضرت فرمودند: به سبب نفقه دادن و خرج کردن برای خانواده‌اش بر آنها منت ننهد» (متقی هندی، ج ۱۶، ص ۲۸۴). صبر و استقامت در زندگی خانوادگی، پیامدها و ثمرات بسیاری دارد که در روایات به «گشایش، توفیق و کامیابی» (مجلسی، ج ۷۱، ص ۶۹ و ۹۶)، «پشتیبانی و سامان‌یابی» (آمدی، ج ۱، ص ۳۴۶)، «صلح و آشتی» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۲۲۷)، «کاهش مصیبت و اندوه و سختی» (آمدی،

ج ۱، ص ۴۱ و ص ۲۹۷)، «دفع آسیب و گرفتاری» (همان، ص ۴۶) و «فرصت‌سازی» (همان، ص ۷۲) اشاره شده است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۴۷۰-۴۷۷).

اصول مبتنی بر مبانی انسان‌شناختی

دین‌مداری: رفتارها و باورهای دینی، تأثیر مشخصی در معنادار کردن زندگی افراد دارند (احمدی و هراتیان، ۱۳۹۱). بهترین پاسخ به معناگرایی انسان، گرایش به دین‌مداری در زندگی است؛ چرا که دین، خداوند را عالی‌ترین معنای زندگی معرفی می‌کند (بقره، ۱۳۸). دین‌مداری در سه بستر کلی، رضایت از زندگی را به ارمغان می‌آورد: الف. باورهای رضامندی؛ ب. زمینه‌های رضامندی براساس آموزه‌های دینی؛ ج. مهارت‌های مقابله با تنیدگی در بستر دین (نوری و سقایی بی‌ریا، ۱۳۸۸). گستره دین‌مداری، در حوزه‌های احکام، اخلاق و عقائد است (امام خمینی، ۱۳۷۱، ص ۳۸۹). برگزاری عبادات از جمله نماز، روزه و دعا نیز می‌تواند عامل پیشگیرانه و در عین حال مشوقی برای تحکیم روابط مناسب در خانواده و جلوگیری از اختلافات باشد (سالاری‌فرو و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۳۳۴).

پاکیزگی و آراستگی: یکی از نیازهای اساسی زندگی مشترک، تأمین زیبایی‌دوستی و آراسته‌سازی است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۶). در آموزه‌های دینی مصادیقی برای آراستگی همسران بیان شده است. این مصادیق برای زوجین مشترک است و مختص به زنان نیست و هر دو باید به رعایت آن اهتمام ورزند هرچند شکل آن بسته به جنسیت، تفاوت‌هایی دارد. عدم آراستگی مردان و عدم توجه آنها به آمادگی در مقابل همسرانشان موجب بی‌عفتی و بی‌مبالاتی زنان خواهد شد (مجلسی، ج ۷۳، ص ۱۰۰). در روایات از جمله مصادیق پاکیزگی و آراستگی به شستشو و نظافت بدن (عاملی، ج ۱، ص ۲۴۷)، استعمال عطر و خوش‌بوئی (همان، ج ۷، ص ۳۶۴)، آراستگی مو (همان، ج ۲، ص ۲۹)، نظافت دهان و دندان (همان، ص ۱۶)، لباس تمیز و زیبا پوشیدن (همان، ج ۷، ص ۵۱۴)، نظافت ناخن (همان، ج ۲، ص ۱۴۳)، استفاده از زیورآلات (همان، ج ۵، ص ۹۰) اشاره شده است.

عفت‌ورزی: انسان گرایش به زیبایی دارد؛ اما قرآن کریم، زیبایی‌ای را معرفی می‌کند که حقیقی نیست و تنها در نفس و ذهن برخی از انسان‌ها جا دارد (یوسف، ۱۸) یا در اثر اغواگری شیطان، برخی از رفتارهای نادرست، زیبا جلوه کرده است (انعام، ۴۳). جلوه‌گری برای نامحرمان و ارتباط نامشروع با آنان و رعایت نکردن پوشش مناسب، از این‌گونه زیبا انگاری‌ها در رفتار زنان و مردان است. آنچه به‌عنوان راهکار برای کنار زدن گرایش به این

نوع زیبا انگاری‌ها مطرح است، عفت‌ورزی است. امام علی علیه السلام زکات زیبایی را عفت‌ورزی می‌داند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۱، ج ۷، ص ۴۵۱). امام صادق علیه السلام نیز می‌فرماید: «نسبت به زنان مردم عفت و وزید، تا نسبت به زنان شما عفت و وزند» (همان). همچنین علی علیه السلام نتیجه عفت‌ورزی را، صیانت نفس و دورنگه داشتن آن از پستی‌ها عنوان می‌کنند (همان).

تکریم همسر و فرزندان: بر مبنای کرامت ذاتی انسان، اعضای خانواده باید مورد تکریم قرار گیرند. امام صادق علیه السلام در این باره می‌فرماید: «سعادت مند زنی است که شوهر خویش را اکرام و احترام کرده، اذیتش نکند و از او در همه حالات اطاعت و فرمانبرداری نماید» (مجلسی، ج ۷۹، ص ۱۳۷). پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله درباره اکرام زن می‌فرماید: «کسی که زنی را به همسری انتخاب می‌کند، باید او را تکریم کند و منزلت او را حفظ نماید» (همان، ص ۲۲۴). همچنین ایشان، نسبت به اعضای خانواده و فرزندان و کودکان خانواده حساس بودند و مواظب بودند که کودکان دچار شکست روانی نشوند تا کرامتشان آسیب نبیند. آن حضرت در تمام مراحل رشد فرزندان، رفتارهای کریمانه و محترمانه را پاس می‌داشت (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۵۹). برخی از نمودها و مصادیق تکریم و احترام متقابل در احادیث، سلام کردن به همدیگر، استقبال و بدرقه، رعایت ادب در برخورد و معاشرت پسندیده و نیکو (پناهی و شریفی، ۱۳۸۸)، تحسین و ابراز علاقه و توجه همه‌جانبه و از سر علاقه‌مندی (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸) بیان شده است.

سپاسگزاری و قدردانی: توجه به کرامت انسان‌ها، سپاسگزاری و قدردانی از آنها را در مقابل خوبی‌هایشان در پی خواهد داشت. (محدثی، ۱۳۷۸). امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «بهترین زنان شما آن بانویی است که اگر به او چیزی دهند (و یا خدمتی کنند) سپاسگزاری می‌کند و چنانچه از او باز گیرند، راضی و خشنود می‌شود» (پناهی و شریفی، ۱۳۸۸). سپاس‌گزاری، یکی از اصول اساسی صمیمیت و از عوامل تأثیرگذار بر موفقیت خانواده و رضایت زناشویی است. از این رو، در روایتی از امام علی علیه السلام آمده است: «خداوندنا همسری روزی‌ام گردان که ... اگر نیکی کردم، سپاس گوید» (پسندیده، ۱۳۹۱، ص ۱۴۱). سپاسگزاری از همسر به صورت‌های گوناگونی محقق می‌شود که می‌توان آنها را در دو قالب اصلی گفتاری و رفتاری قرار داد (حسین‌زاده، ۱۳۹۱، ص ۲۱۱).

نرمش در زندگی (رفق و مدارا، بخشش و گذشت، عذرخواهی و عذرپذیری): مبتنی بر اینکه نوع انسان‌ها نقائصی در شخصیت و رفتارهای خود دارند، اسلام، راهکار نرمش را جهت انسجام جمعی و تحکیم روابط افراد پیشنهاد می‌کند. واژه‌های رفق و مدارا، بخشش

و گذشت، عذرخواهی و عذرپذیری، همه، به شکلی بر نرمش در زندگی دلالت دارند. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «نرمش عامل تداوم روابط است» (آمدی، ج ۱، ص ۳۰۵). قرآن کریم عامل موفقیت پیامبر صلی الله علیه و آله در انسجام‌بخشی به جامعه دینی را نرمش عنوان می‌کند (آل عمران، ۱۵۹). در فرهنگ اسلامی، مدارا، واکنش مناسب به تضادها و اختلاف‌ها دانسته شده است (پسندیده، ۱۳۹۱، ص ۲۱۴). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «هرگاه خداوند برای خانواده‌ای، خیر و خوبی بخواهد، رفق و ملایمت در زندگی را روزیشان می‌کند» (کلینی، ج ۵، ص ۳۵). از عوامل مهم تحکیم پایه‌های خانواده و تداوم زندگی، گذشت از لغزش‌های اعضای خانواده، عذرپذیری و مدارا با آنان است (حیدری، ۱۳۹۳). خانواده‌ای موفق است که از توان شجاعت برای عذرخواهی برخوردار باشد. البته طرف مقابل نیز باید از ویژگی عذرپذیری - که ریشه در عفو و گذشت دارد - برخوردار باشد (پسندیده، ۱۳۹۱، ص ۱۷۰).

انتقادپذیری: در آموزه‌های دینی، واژه‌های نصیحت، تذکر، موعظه، استماع قول، اتباع احسن، تواصی به حق، دعوت به خیر، و امر به معروف و نهی از منکر، هر یک به گونه‌ای، اهمیت و جایگاه انتقاد و انتقادپذیری را بیان می‌کنند (عسکری اسلام‌پور، ۱۳۸۵). علی علیه السلام می‌فرماید: «محبوب‌ترین مردم در نزد تو باید کسی باشد که تو را به راه رشدت هدایت نموده و عیب‌هایت را نشانت می‌دهد» (آمدی، ج ۱، ص ۵۴۸). انتقاد اگر در جای خود و با روش صحیح و مناسب انجام شود یک شیوه تربیتی صحیح و کارآمد خواهد بود که یکی از ویژگی‌های خانواده متعالی همان انتقاد سازنده است (مروتی و زهرایی، ۱۳۹۲). در زندگی مشترک به جهت علاقه میان زن و شوهر و ارتباط زیادی که این دو با هم دارند، دو طرف علاوه بر اینکه می‌توانند در یافتن عیب‌ها به یکدیگر کمک کنند، در برطرف کردن این عیب‌ها نیز یاران خوبی برای یکدیگر هستند (عباسی ولدی، ۱۳۹۰).

حفظ و رعایت جایگاه‌ها و مرزهای خانوادگی: خانواده، یک سیستم متعادل و پیچیده است که زن و شوهر آن را بنیان می‌گذارند و سپس با ورود هر کودک یا هر فرد دیگری (مثل پدر بزرگ و مادر بزرگ) این سیستم، پیچیده‌تر می‌شود (بی‌ریا و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۳، ص ۸۵۴). حفظ جایگاه‌ها و رعایت مرزهای خانوادگی می‌تواند عاملی مهمی در استحکام خانواده و جلوگیری از بروز آسیب‌ها باشد. بخشی از مشکلات خانواده‌ها از بی‌توجهی نسبت به رعایت حدود و مرزها می‌شود (سالاری فر، ۱۳۸۸، ص ۱۴۷). تعالیم اسلامی مانند اغلب دیدگاه‌های نظریه‌پردازان خانواده، بر مدیریت والدین در خانواده تأکید دارد. پیروی و همراهی با والدین لازم است و نافرمانی از آنها فقط در صورت اصرار آنها بر گناه و شرک به

خداوند، مجاز می‌باشد. البته، حتی در این صورت نیز برخورد مناسب و مؤدبانه با والدین ضروری است: «و هرگاه آن دو، تلاش کنند که تو چیزی را همتای من قرار دهی، که از آن آگاهی نداری (بلکه می‌دانی باطل است)، از ایشان اطاعت مکن؛ ولی با آن، در دنیا به طرز شایسته‌ای رفتار کن» (لقمان، ۱۵). قرآن افزون بر تأکید بر اقتدار والدین، به شوهر اقتدار بیشتری می‌دهد (نساء، ۳۴). خانواده، دارای مرزهایی است که کاملاً باز یا کاملاً بسته نیست. از جمله آثار این مرزها، ورود کنترل شده افراد به محیط خانواده و ورود نامحرمان با محدودیت بیشتر است. مرز بین خانواده و خویشاوندان در رتبه بعدی دارای انعطاف بیشتری است به‌ویژه والدین زن و شوهر در مواردی مجاز به ورود در مسائل خانواده هستند. بین والدین (زن و شوهر) و فرزندان مرز منعطفی وجود دارد که از آثار آن برخورداری زن و شوهر از فضای فیزیکی و روانی ویژه است که از جمله نتایج آن لزوم اجازه اعضای خانواده در ساعات معینی از شبانه‌روز برای ورود به این فضا است. مرز بین فرزندان دختر و پسر در عین باز بودن دارای محدودیت‌هایی است که از جمله آنها لزوم اختصاص فضای فیزیکی خاص در خانه برای دختران و پسران است. بین دو فرزند پسر یا دو فرزند دختر نیز مرزی با محدودیت‌های کمتر از مرز بین دختران و پسران است و از آثار آن لزوم بستر خواب جدا برای هر پسر یا دختر در خانواده است (سالاری‌فر، ۱۳۸۸).

تحمل و تدبیر: زندگی خالی از گرفتاری و سختی نیست؛ باید آنها را تحمل کرد. پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: «شما به آنچه دوست دارید نخواهید رسید، مگر با تحمل ناخوشی‌ها» (مجلسی، ج ۷۹، ص ۱۳۷). تحمل، از اخلاق اهل ایمان برشمرده شده است (واسطی، ج ۱، ص ۴۵). باید دانست که آنچه در این مواقع، گشاینده و نجات‌دهنده است، تدبیر درست امور است. امام علی علیه السلام فرموده‌اند: «هر که از تدبیر و چاره‌اندیشی بازنشیند، سختی‌ها او را از پای در خواهند آورد» (حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۵۸۶). به همین دلیل، ایشان می‌فرمایند: «بسامانی زندگی در گرو تدبیر است» (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۴، ص ۱۹۴).

گفتگو و هم‌نشینی سالم: زن و مرد و فرزندان به لطیف و صمیمی بودن با یکدیگر نیاز دارند؛ اینکه اوقاتی را با هم و در کنار هم باشند و با یکدیگر به گفتگو بپردازند و ارتباط کلامی و عاطفی و روحی داشته باشند. رسول خدا صلی الله علیه و آله به پیروان خود سفارش می‌کرد که به این نیازها توجه کنند و آنها را به درستی پاسخ دهند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۲). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: «نشستن مرد نزد خانواده‌اش، نزد خداوند متعال محبوب‌تر از اعتکاف در این مسجد من است» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۱۸۶). برخی رفتارها مانع

برقراری روابط کلامی مناسب می‌گردد که اعضای خانواده باید از آنها در حد توان، خودداری کنند. از جمله این امور: نق زدن، قطع کردن حرف یکدیگر، جدال و بگو مگو در مورد امور کم‌اهمیت، تهدید، توهین، تمسخر، انتقاد تند و پرگویی است (سالاری‌فر، ۱۳۹۰، ص ۱۲۵). آموزه‌های اسلام درباره روابط غیرکلامی اعضای خانواده، نکات جالب توجهی دارد. از این نکات می‌توان به گشاده‌رویی و خوش‌رویی در برخورد با اعضای خانواده و فروتنی اشاره کرد (همان، ص ۱۲۶).

نیک‌رفتاری و محبت‌ورزی: انس و الفت میان اعضای خانواده با نیک‌رفتاری و محبت‌ورزی به دست می‌آید. قرآن کریم به نیک‌رفتاری با زنان دستور داده است (نساء، ۱۹). علی علیه السلام در خصوص نیک‌رفتاری می‌فرماید: «نیک‌رفتاری، روزی‌ها را زیاد می‌کند و انس و الفت پدید می‌آورد» (آمدی، ج ۱، ص ۲۵۵). پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی می‌فرماید: «این سخن مرد که به همسرش بگوید: «تورا دوست دارم»، هیچ‌گاه از دل همسر بیرون نمی‌رود» (بستان، ۱۳۹۰، ص ۱۶۴). ایشان می‌فرمایند: «بهترین مردان امت من کسانی هستند که بر خانواده‌شان ستم روا نمی‌دارند و نسبت به آنان مهربان بوده و در حق آنان ظلم نمی‌کنند» (مجلسی، ج ۱۰، ص ۲۴۵). همچنین فرمودند: «بهترین شما کسی است که با خانواده‌اش بهترین رفتار را داشته باشد، و من بهترین رفتار را با خانواده‌ام دارم» (نهج‌الفصاحه، ج ۱۵۲). روابط والدین و فرزندان نیز، باید بر اساس نیک‌رفتاری و محبت باشد. «جز خداوند یگانه را پرستش نکنید و به پدر و مادر نیکی کنید» (بقره، ۸۳). پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله فرمودند: «نگاه محبت‌آمیز فرزندان به والدین عبادت است» (مجلسی، ج ۷۱، ص ۸۰). ایشان، والدین را به رابطه با نشاط با فرزندان ترغیب کرده (همان، ج ۶۴، ص ۲۵۷) و می‌فرمایند: «کسی که فرزندش را بیوسد، خداوند حسنه‌ای برای او می‌نویسد و کسی که او را خوشحال کند، خداوند او را در روز قیامت خوشحال می‌کند» (ابن‌فهد حلّی، ص ۸۸).

همدلی، توافق و تفاهم: یکی از عوامل پیش‌بینی‌کننده موفقیت زوجین و اعضای خانواده، توافق و تفاهم غالب، در مواضع مهم زندگی است (جان‌بزرگی، ۱۳۹۳). قرار گرفتن زن و مرد در یک منظومه به نام خانواده و سیر آنان به سوی اهداف خانواده، جز با تفاهم و توافق به درستی میسر نیست. مراد از تفاهم و توافق، درک و فهم مشترک و متقابل و نیز همفکری و همسویی در امور مشترک و گام زدن در مسیر مورد توافق است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۷۱). در اسلام، به همدلی همسران حتی در انتخاب نوع غذا سفارش شده است. در حدیثی این‌گونه وارد شده است: «انسان با ایمان، مطابق میل و خواسته عیالش غذا

می‌خورد و خانواده انسان منافق، مطابق میل و خواسته وی غذا می‌خورند» (محمدی ری‌شهری، ج ۱، ص ۲۰۸). از لوازم تفاهم و همدلی در اسلام، گوش‌سپاری و ارتباط کلامی مناسب، فروتنی، نفی خودمداری، نفی لجاجت، نفی عیب‌جویی و سرزنش بی‌مورد است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۷۷).

راستگویی، یکرنگی و امانتداری: برای بالندگی و سلامت روابط در خانواده، باید روابط کلامی و بدنی، به صورت مستقیم، روشن و صریح باشد (همان، ص ۱۱۷). پیامبر ﷺ هرگاه می‌فهمید یکی از اعضای خانواده‌اش دروغی گفته است، تا زمانی که توبه نکرده، به او بی‌اعتنایی می‌کرد (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۴۴۵). زن و مرد باید بدانند که وارد کردن حيله‌گری و نیرنگ‌ورزی و فریب‌کاری در نظام خانواده، آسیب‌زا و مشکل‌آفرین است و باید درصدد تثبیت یکرنگی و یکدلی در فضای خانواده بود (همان، ص ۴۴۸). طبق روایتی از پیامبر اکرم ﷺ، سه چیز صمیمیت را یکرنگ می‌سازد: «هدیه کردن عیب‌های یکدیگر، پاسداری در غیاب (و بدگویی نکردن) و یاری رساندن در سختی‌ها» (وزّام، ج ۲، ص ۱۲۱). بر پایه روایات، ریشه صداقت در امانتداری است؛ از این رو، کسی که امانتدار است، صداقت هم خواهد داشت. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرمایند: «راستی، امانتداری است و دروغ، خیانت». امانتداری، ضرورت یک زندگی کامیاب و همراه با رضامندی است (پسندیده، ۱۳۹۱، ص ۳۰۷). زندگی خانوادگی آن‌گاه معنای حقیقی خود را می‌یابد که دو همسر همه وجوه امانت را نسبت به یکدیگر پاس بدارند و اسرار و مسائل خانوادگی را به بهانه‌هایی، به بیرون انتقال ندهند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۴۴۲).

نفی خشونت: یکی از عوامل آسیب‌زا به انس و الفت و صمیمیت اعضای خانواده، خشونت‌ورزی است. سیره عملی پیامبر ﷺ و اولیای دین، نفی خشونت نسبت به زنان بوده است. پیامبر اسلام ﷺ آسیب به زنان را به شدت نهی کرده و مردانی را که چنین روشی دارند، دور از اخلاق و دیانت دانسته است. ایشان در نهی از خشونت علیه زنان می‌فرمایند: «چگونه شما مردان، همسرانتان را می‌زنید و سپس او را در آغوش می‌گیرید و شرم نمی‌کنید». «هر مردی که به زنش آسیب وارد کند، خداوند به نگهبان آتش دستور می‌دهد که بر گونه او هفتاد صدمه در آتش دوزخ وارد سازد» (سالاری فر، ۱۳۹۰، ص ۱۵۷). البته در مواردی این زنانند که با شکل‌های مختلف، نسبت به مردان خشونت می‌ورزند. خشونت خانوادگی در منطق اسلام، چه از مرد و چه از زن، چه به شکل گفتاری و چه به صورت رفتاری، به شدت مورد نکوهش واقع شده است. دشنام‌دهی و ناسزاگویی، استهزا، سرزنش‌گری بی‌جا، بهتان زدن، لعن و نفرین کردن،

منت‌نهادن و مشاجره نمودن از مصادیق خشونت گفتاری است که در روایات از آنها نهی شده است. ترش‌رویی، فخرفرشی و خودنمایی، خشم و عصبانیت، زورگویی و سلطه‌گری، غیرت‌ورزی و تعصب نایجا و کتک زدن از صورت‌های خشونت رفتاری هستند که در احادیث معصومین، آثار و پیامدهای تباہ‌کننده و ویرانگری در زندگی برای این موارد ذکر گردیده است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۳۵۳). راهبردهای اصلی کاهش خشونت زناشویی از نظر اسلام، تقویت ایمان و اخلاق، رفع زمینه‌های محرک خشونت زناشویی، اصلاحات فرهنگی و تقویت کنترل اجتماعی است (بستان، ۱۳۹۰، ص ۲۰۱).

همکاری: پیشبرد اهداف خانواده در پرتو همکاری همه جانبه محقق می‌شود. رسول خدا ﷺ در خانه خود، در خدمت خانواده‌اش بود... خانه را جارو می‌کرد، ...آرد خمیر می‌کرد... لباسش را تعمیر می‌کرد؛ از بازار کالاهای مورد نیاز خانواده را، خرید می‌کرد. امام صادق علیه السلام فرمودند: «امیر مؤمنان علیه السلام هیزم جمع می‌کرد، آب می‌کشید، جارو می‌کرد و فاطمه علیها السلام آرد تهیه می‌کرد و خمیر درست می‌کرد و نان می‌پخت» (همان، ص ۴۲۶). در خصوص همکاری مرد در خانه روایت شده است: «به خانواده‌اش خدمت نمی‌کند مگر کسی که به مقام صدیق یا شهید رسیده باشد یا مردی که خداوند خیر دنیا و آخرت را برای او بخواهد» (مجلسی، ج ۱۰۱، ص ۱۳۲). در خصوص همکاری زن در منزل آمده است: «هرزنی که در خانه همسر خود به قصد مرتب کردن آن، چیزی را جابه‌جا کند، خداوند به او نظر رحمت افکند، و هر که خداوند به او نظر رحمت کند، عذابش نکند» (مجلسی، ج ۱۰۰، ص ۲۵۱).

مشاوره: انسان‌ها به دیگران نیازمندند و در تصمیم‌گیری‌های مهم و رسیدن به راهکارهای برون‌رفت از مشکلات، بهترین یاری‌گری، مشورت گرفتن از دیگران است. مشورت، ریشه قرآنی دارد. خداوند خطاب به رسول گرامی صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «در انجام دادن امور با مؤمنان مشورت و تبادل نظر کن» (آل عمران، ۱۵۹). نیز در وصف بندگان شایسته خود می‌فرماید: «بندگان شایسته، کارهایشان را با مشورت انجام می‌دهند» (شوری، ۳۶). قرآن کریم از شیر گرفتن کودک را امری مشورتی تلقی می‌کند و توصیه می‌کند که اگر خواستید فرزند خود را از شیر بگیرید، مشورت کنید (بقره، ۲۳۳). می‌توان گفت اگر مسئله‌ای که شاید پیچیدگی زیادی ندارد، از منظر قرآن کریم، نیازمند مشورت است، دیگر مسائل مهم خانوادگی قطعاً نیاز بیشتری به رجوع به مشاور دارد.

حکمیّت: اگر اختلاف در خانواده و ناسازگاری زن و مرد شدت گرفت و به گونه‌ای شد که احتمال دشمنی زن و شوهر وجود داشت، دخالت دیگران برای اصلاح آنها ضروری است

(سالاری فر، ۱۳۹۰، ص ۱۵۷). قرآن کریم، برای از بین بردن اختلاف های همسران، فرمان داده است داورانی از دو سو برگزیده شوند و آن دو با هم فکری یکدیگر، به نزاع پایان دهند: «اگر از جدایی و شکاف میان آن دو بیم داشته باشید، داورى از خانواده شوهر و داورى از خانواده زن برگزینید تا به کار آنها رسیدگی کنند. اگر این دو داور تصمیم به اصلاح داشته باشند، خداوند به توافق آنها کمک می‌کند؛ زیرا خداوند دانا و آگاه است» (نساء، ۳۵). رجوع به این داوران، طبق نظر برخی از فقهای شیعه واجب است و دیگران نیز این امر را مستحب دانسته‌اند (شهید ثانی، ج ۸، ص ۳۶۶). البته، داوران، از زوجین، سلب آزادی نمی‌کنند. اگر همه این تدبیرها بی‌نتیجه ماند، راهی جز طلاق و متارکه، باقی نمی‌ماند (بهشتی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۹).

اصول مبتنی بر مبانی ارزش شناختی عبارت است از:

ارضای صحیح و متعادل غریزه جنسی: ازدواج، سنت مقدس نبوی است (مجلسی، ج ۱۰، ص ۲۲۰). اسلام، شهوت جنسی را پلید و خبیث نمی‌شمارد (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۷۷). اسلام نه با رهبانیت و سرکوب غریزه جنسی موافق است و نه با آزادی گسترده و بهره‌وری لجام گسیخته. سیاست راهبردی اسلام نسبت به غریزه جنسی، بهره‌وری هدایت یافته و مهار شده است. اسلام در این مورد همانند بسیاری از موارد دیگر آدمی را به اعتدال و میانه روی در استفاده از غریزه جنسی فرا می‌خواند و افراط و تفریط در بهره‌وری از غریزه جنسی را نشانه جهالت و نادانی انسان می‌داند (طباطبایی، ۱۳۷۷). در نگاه پیشوایان دین، تأمین صحیح نیازهای جنسی در عین آرامش بخشی و پرلذتی، مایه حفاظت از آسیب‌ها و عملی آخرتی است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۲۰۹). اگر در اندیشه یکی از زوجین، ناخشنودی و نارضایتی از اصل ازدواج وجود داشته باشد، این عامل، تأثیرات منفی بسیاری در زندگی مشترک باقی خواهد گذاشت (مستقیمی، ۱۳۸۳).

حفظ فرزند و فرزندپروری صحیح: از حقوقی که خداوند برای فرزند قائل شده، حق حیات است که قرآن این حق عظیم را در جامعه بشری به شکل سزاوار برای فرزند، قبل از تولد و بعد از آن، مطرح می‌کند (جمعه، ۱۳۷۹، ص ۲۳). قرآن کریم از کشتن فرزندان نهی کرده است: «و فرزندانتان را از (ترس) فقر، نکشید! ما شما و آنها را روزی می‌دهیم» (انعام، ۱۵۱). هشدار آیه، علاوه بر دوران بعد از تولد، دوران جنینی را نیز شامل می‌شود (جمعه، ۱۳۷۹، ص ۲۲). امروزه نیز این نوع فرزندکشی جریان دارد که برخی افراد نادان به بهانه درگیر شدن با مشکلات زندگی، کودکان بی‌گناه را در عالم جنینی به قتل می‌رسانند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۲، ج ۶، ص ۳۴). اسلام نه تنها به حفظ فرزند امر می‌کند بلکه به تکثیر نسل و ازدیاد

فرزندان دستور می‌دهد. پیامبر ﷺ می‌فرمودند: «طلب فرزند کنید و بسیار فرزند بیاورید که در قیامت به کثرت شما بر امت‌های دیگر مباحثات می‌کنم» (متقی هندی، ج ۱۶، ص ۳۵۷). امروزه تک‌فرزندی منشأ بروز آسیب‌های جدی در خانواده‌ها و جامعه شده است. (دهنوی، ۱۳۸۷). در اسلام، همان‌گونه که فرزندداری ارزشمند است، فرزندپروری نیز دارای ارزش است. از دیدگاه اسلامی مسؤولیت فرزندپروری در اصل به عهده پدر و مادر است. علی‌علیه می‌فرماید: «والدین باید برای آموزش و تربیت فرزندان بهترین شیوه‌ها را به کار گیرند» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۰ق). همچنین رسول اکرم ﷺ چهره دیگر این مسؤولیت‌پذیری از ناحیه والدین را، حق فرزند بر والدین دانسته و بر لزوم پذیرش مسؤولیت آموزش و پرورش فرزند تأکید فرموده است (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۲). امام صادق علی‌علیه نیز به تأثیر والدین در بهداشت روانی فرزندانشان تأکید فرموده و مصونیت از ابتلا به ناهنجاری‌های روانی، اخلاقی، شخصیتی و اجتماعی فرزندانش و نسل‌های بعدی آنان را به نوع عملکرد آموزشی و تربیتی والدین منوط دانسته است (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۵). در متون و روایات اسلامی نیز بر تعامل سازنده با فرزندانشان تأکید شده است و شیوه فرزندپروری مسئولانه، به‌عنوان مناسب‌ترین روش معرفی شده است. در این شیوه والدین با پذیرش مسؤولیت فرزندپروری، کوشش می‌کنند تا فطرت فضیلت‌خواهانه فرزندانشان شکوفا شود (شکوهی‌یکتا، پرنده، فقیهی، ۱۳۸۵).

مدیریت متعادل خانواده: توجه به راهکارهای مدیریت متعادل نهاد خانواده، ارزشمند و بااهمیت است. بسیاری از مشکلات خانواده‌ها از سوء مدیریت ناشی می‌گردد. ائمه معصومین علیهم‌السلام نکات بسیار ارزشمندی در نحوه برنامه‌ریزی در فرایند مدیریت خانواده گوشزد کرده‌اند که در ادامه به چند مورد از آنها اشاره می‌شود: «کوشش کنید اوقات روز شما چهار ساعت باشد: ساعتی برای عبادت و خلوت با خدا، ساعتی برای تأمین معاش، ساعتی برای آمیزش و مصاحبت برادران مورد اعتماد و کسانی که شما را به عیوبتان واقف می‌سازند و در باطن نسبت به شما خلوص و صفا دارند و ساعتی را به تفریحات و لذائذ خود اختصاص دهید و از مسرت و نشاط ساعت تفریح نیروی انجام وظایف ساعت دیگر را تأمین نمایید» (مجلسی، ج ۷۵ ص ۳۲۱). عبّاسی می‌گوید: از امام رضا علی‌علیه برای خرج خانواده اجازه خواستم، فرمودند: «میان دو حدّ ناپسند باشد»؛ گفتیم: فدایت شویم، سوگند به خدا، نمی‌دانم دو حدّ ناپسند کدام است. فرمودند: «خدا تو را بیامرزد، آیا نمی‌دانی که خدای بزرگ اسراف و اقتار (تنگ‌گیری در خرج و مصرف) هر دو را مکروه و ناپسند خوانده است». آن‌گاه این آیه را خواندند: (بندگان خدای رحمان) کسانی هستند که چون خرج کنند، نه اسراف کنند، نه تنگ چشمی نشان دهند، و میان این

(دو حالت)، حدّ قوام (معتدل) خواهد بود (حکیمی، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۳۲۸). فعالیت‌های دینی، در یک خانواده اسلامی باید مدیریت شود و به دعوت اعضای خانواده به ایمان و عمل به وظایف و تکالیف دینی توجه گردد. خداوند کریم فرموده‌اند: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌هاست نگه دارید» (تحریم، ۶). همچنین، درجایی دیگر فرموده‌اند: «خانواده خود را به نماز فرمان ده و برانجام آن شکیا باش» (طه، ۱۳۲). البته، این دعوت همیشه به صورت امری و مستقیم نیست، بلکه میزان پایبندی بزرگ‌ترهای خانواده به اخلاق و نسبت به وظایف دینی حائز اهمیت است. دعوت به اعضا و جوارح (در مقابل دعوت زبانی) و الگوی عملی بودن از اهمیت بیشتری برخوردار است (کلینی، ج ۳، ص ۲۰۱).

فرمانبرداری زن نسبت به شوهر: به نص قرآن، قیومیت و سرپرستی خانواده با مردان است (نساء، ۳۴). اسلام، زن را در چارچوبی معین، به فرمانبرداری از شوهر فرا می‌خواند. اطاعت از شوهر، یکی از وظایف زن در قرآن مطرح شده است (عیسی‌زاده، ۱۳۹۰، ص ۸۶). رسول خدا ﷺ در این باره فرمودند: «حقوق شوهر بر عهده همسر آن است که از او اطاعت کند، در مقابلش نافرمانی نکند، صدقه‌ای از اموال منزل بدون اجازه او ندهد، روزه مستحبی فقط با اجازه او بگیرد، از منزل بدون اجازه شوهر خارج نشود... به ایشان عرض شد: چه کسی بزرگ‌ترین حق را بر عهده زن دارد؟ فرمود: همسرش» (عاملی، ج ۱۴، ص ۱۱۲). افزون بر لزوم اقتدار مرد در خانواده، احساس و تلقی این امر از سوی زن ضرورت دارد. علی‌علیه در این باره فرمودند: «اگر زن، تورا صاحب اقتدار ببیند، بهتر است از آنکه تورا به حال شکستگی و ضعف بنگرد» (همان، ص ۱۲۰).

برخورد صحیح اسلامی با همسر ناسازگار (نشوز زوج): در قرآن کریم، در برخورد با زنانی که از فرمانبرداری از همسر خود در چارچوب مشخص، سر باز می‌زنند و به اصطلاح، نشوز می‌ورزند، سه مرحله رفتاری بیان گردیده است: «و زنانی را که از نافرمانی آنان بیم دارید [نخست] پندشان دهید و [بعد] در خوابگاه‌ها از ایشان دوری کنید و [اگر تأثیر نکرد] آنان را بزنید پس اگر شما را اطاعت کردند [دیگر] بر آنها هیچ راهی [برای سرزنش] مجوید، که خدا والای بزرگ است» (نساء، ۳۴). مرد با توجه به حق مدیریت و سرپرستی بر زن و پرداخت مهر و نفقه که در ابتدای همین آیه از آن یاد شده است، باید در محدوده امور زناشویی به زن دسترسی داشته باشد و زن باید فروتنانه خود را در اختیار شوهر قرار دهد. بنابراین، اگر زن از انجام این وظیفه مهم سرباز زد، مرد می‌تواند به نحو تدریجی که هر کدام بر دیگری ترتب دارد و از ضعف رو به شدت می‌نهد، با زن «ناشزه» برخورد کند. قرآن کریم در خصوص مردانی که با همسر خود سر

ناسازگاری و به اصطلاح نشوز دارند می‌فرماید: «اگر زنی بیمناک باشد که شوهرش گرفتار نشوز یا دوری‌گزینی [از همسر] شود، بر آنها گناهی نیست که در میان خود صلح و آشتی برقرار کنند و بخل و مال دوستی در پیش نفوس انسان‌ها حاضراست و اگر نیکی و تقوا پیشه کنید، خداوند به کردار شما آگاه است» (نساء، ۱۲۸). آنچه از ظاهر دلالت این حکم قرآنی برمی‌آید این است که نشوز یعنی تخلف از قانون و حقوق خانواده، امری طرفینی است؛ یعنی هم در مورد زن که سر از فرمان قانون خانواده برتابد و حقوق مرد را نادیده انگارد، و هم در مورد مشابه آن از ناحیه مرد است (پژوهنده، ۱۳۸۹).

رعایت حقوق و انجام وظایف: در منابع دینی برای هریک از اعضای خانواده (زن، شوهر، فرزند، پدر و مادر) حقوقی وضع شده است و در مقابل هر حقی، برای طرف مقابل (من له الحق) وظایفی معین گردیده است. بر اساس منابع دینی، رعایت حقوق یکدیگر بر صمیمیت و استحکام نظام خانواده می‌افزاید و کارآمدی آن را تضمین می‌کند و رعایت نکردن حقوق یکدیگر بر کارآمدی خانواده تأثیر منفی می‌گذارد. بسیاری از ناسازگاری‌هایی که کارآمدی خانواده را به خطر می‌اندازد و استحکام آن را سست می‌کند، ریشه در رعایت نکردن حقوق یکدیگر است (صفورایی پاریزی، ۱۳۹۲). وجود حقوق و وظایف برای اعضای خانواده به این جهت است که باید نیازهای آنان با همکاری یکدیگر در یک نظام سالم تأمین شود. اگر نیازهای افراد در خانواده تأمین شود، آنان نیازی به گریز از خانه نخواهند داشت و گرفتار رفتارهای نادرست نخواهند شد. بسیاری از بهانه‌جویی‌ها، کج خلقی‌ها، پرخاشگری‌ها، بد رفتاری‌ها، تندخویی‌ها و ناسالمی‌ها، معلول محقق نشدن حقوق و وظایف افراد در خانواده است. در نگاه دین، بهترین اشخاص در زندگی خانوادگی کسانی‌اند که نیازهای اعضای خانواده را دریابند و به درستی تأمین نمایند و در این صورت است که محبوب‌ترین انسان‌ها نزد خداوند خواهند شد. پیامبر ﷺ فرمودند: «انسان‌ها، همگی خانواده خدایند و محبوب‌ترین آنان، سودمندترین آنان برای خانواده‌اش است» (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸، ص ۱۹۲). امام صادق علیه السلام نیز، تضييع حقوق اعضای خانواده را گناه معرفی می‌نمایند (مجلسی، ج ۱۰، ص ۱۳).

اصل مبتنی بر مبانی آسیب‌شناختی؛ التزام به ترک عوامل آسیب‌زا: انسان‌ها بر اساس یک نیاز طبیعی ازدواج می‌کنند و تشکیل خانواده می‌دهند؛ اما پس از تشکیل خانواده، در معرض انواع آسیب‌ها و آفت‌هایی قرار می‌گیرند که سلامتی، استواری و پویایی نهاد خانواده را تهدید می‌کند (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷، ص ۴۵۳). رشد و تعالی خانواده، آرامش آن و

مصونیت آن در مقابل عوامل آسیب‌زا، همه بستگی به التزام اعضای آن به ترک عوامل آسیب‌زا دارد. اگر آنان، این رسالت مهم را به خوبی انجام دهند، خانواده به رشد و شکوفایی دست می‌یابد و آرامش واقعی بر فضای خانواده حکم فرما خواهد شد (مرتضایی، ۱۳۸۸).

اصل مبتنی بر مبانی فقهی و اخلاقی؛ رعایت حدود فقهی و اخلاقی در مداخلات

خانواده‌درمانی: مداخلات خانواده‌درمانی اسلامی باید در چارچوب موازین فقهی و اخلاقی اسلام باشد. بنابراین هر گونه توصیه و ارائه راه‌حل خلاف شرع و غیراخلاقی، از حوزه خانواده‌درمانی اسلامی خارج است (سالاری‌فر، ۱۳۹۳، ص ۱۷۶). همچنین خانواده‌درمان‌گر اسلامی در برخورد با مراجعان، باید حدود اسلامی را رعایت نماید. علاوه بر خصوصیات عام وارد شده در آموزه‌های دینی مانند تقوا و تعهد، علم و عقلانیت، تجربه و درایت (حقانی زنجانی، ۱۳۷۶)، به‌طور خاص، خانواده‌درمان‌گر به این جهت که در روند درمان خانواده، با جنس مخالف در ارتباط است، باید بداند که از دیدگاه اسلام، خلوت با نامحرم در صورت احتمال مفسده حتی به قصد درمان‌گری جایز نیست و ارتباط با جنس مخالف باید بر اساس ضوابط شرعی انجام گیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۲۲۷ و فاضل لنکرانی، ص ۴۸۲). همچنین تجسس بی‌جا و غیرهدفمند در غیر امور مرتبط با درمان و حل مسائل خانواده، مجوزی ندارد. از نظر فقها، تجسس در مسائل شخصی و خانوادگی، حتی در مفاسد اخلاقی افراد، توسط هیچ شخص یا ارگانی جایز نبوده و مصداق اشاعه فحشاست (اترک، ۱۳۹۰).

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج تحقیق نشان داد اصول خانواده‌درمانی اسلامی عبارت‌اند از: خدامحوری، اعتقاد به معاد، خوش‌بینی و خوش‌گمانی، صبر و استقامت. دین‌مداری، پاکیزگی و آراستگی، عفت‌ورزی، تکریم همسر و فرزندان، سپاسگزاری و قدردانی، نرمش در زندگی، حفظ و رعایت جایگاه‌ها و مرزها، تحمل و تدبیر، انتقادپذیری، گفتگو و هم‌نشینی سالم، نیک‌رفتاری و محبت‌ورزی، همدلی، توافق و تفاهم، راستگویی، یکرنگی و امانتداری، نفی خشونت، مشاوره، حکمیّت، ارضای صحیح و متعادل‌گریزه جنسی، مدیریت متعادل خانواده، حفظ فرزند و فرزندپروری، رعایت حقوق و انجام وظایف، فرمانبرداری زن نسبت به شوهر، برخورد اسلامی با همسر ناسازگار، التزام به ترک عوامل آسیب‌زا، رعایت حدود فقهی و اخلاقی در مداخلات خانواده‌درمانی.

اصول خانواده‌درمانی که حاوی «بایدها و نبایدها» است مبتنی بر مبانی آنکه حاوی

«هست‌ها و نیست‌ها» می‌باشد (فقیهی، ۱۳۸۷، ص ۳۲). از بایسته‌های مبنای ربوبیت خداوند، خدامحوری در زندگی است؛ درک صحیح از ربوبیت خداوند و اینکه پروردگار هستی خداست، این باور را به انسان می‌دهد که «همه کارها به خدا باز می‌گردد» (شوری، ۵۳) و رشد، پیشرفت و سعادت، در گرو همسویی و محور قرار دادن خدا در تمامی امور است. وساطت فیض پیامبر ﷺ و امامان علیهم‌السلام و برگزیدگی آنان از سوی خداوند متعال، شایستگی ایشان را جهت الگوگیری در تمامی حوزه‌های زندگی به‌ویژه در حوزه خانواده، و توکل به آنها در سختی‌ها و مشکلات، نشان می‌دهد. وجود جهان پس از مرگ، مقتضی «اعتقاد به معاد» است. «زندگی حقیقی همانا [در] سرای آخرت است» (عنکبوت، ۶۴). چنین باوری در زندگی خانوادگی، مسئولیت‌آور است. «گوش و چشم و قلب، همه مورد پرسش واقع خواهند شد» (اسراء، ۳۶).

از لوازم مبنای خیر و زیبا بودن جهان، خوش‌بینی و خوش‌گمانی در زندگی است. گاهی، مصیبت‌ها و مشکلات، توهم شر بودن یا زشت بودن چهره خلقت را در پی خواهد داشت و گاهی برخی نادرستی‌های اطرافیان موجب بدبینی تعمیم‌یافته می‌گردد. پذیرش خیر و زیبا بودن جهان، آن دیدار اصلاح و این بدبینی را تعدیل و در اندیشه اعضای خانواده، خوش‌بینی و در نگاهشان خوش‌گمانی به‌جا را ایجاد می‌کند. اصل صبر و استقامت از تدریجی بودن تغییرات برداشت می‌شود. شرایط زندگی و اخلاق اعضای خانواده به تدریج اصلاح می‌شوند. امام علی علیه‌السلام با اشاره به زمان مندی موفقیت‌ها، صبر و استقامت را موجب پیروزی و رسیدن به مطلوب می‌داند (محمدی ری شهری، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۱۵۵۹). انسان، معناگرا است و برای یافتن معنایی آرامش‌بخش و هویتی پایدار، باید دین را مدار زندگی خود قرار دهد.

دین، به‌عنوان یک مجموعه منسجم که از خدا آغاز می‌شود و با حیات پس از مرگ تداوم پیدا کرده و در نهایت به رستاخیز منتهی می‌شود، زندگی انسان را معنا می‌دهد (افتخاری، ۱۳۹۰). زیبادوستی انسان، مقتضی رعایت پاکیزگی و آراستگی و برای به انحراف نرفتن این گرایش، باید عفت‌ورزی داشت. اعضای خانواده به حکم انسانیت، از کرامت برخوردارند؛ بنابراین باید همسر و فرزندان مورد تکریم قرار گیرند و می‌بایست در جهت حفظ کرامت آنان، سپاسگزار و قدرشناس بود؛ چرا که مسلماً، بی‌اعتنایی به زحمات و خدمات افراد، متناسب با کرامت آنان نیست و به شخصیت آنان لطمه می‌زند. ضعف و نقص انسان، اقتضا دارد در زندگی خانوادگی و در تعامل اعضای خانواده با یکدیگر، با نرمش، رفتار شود و به اصول رفیق و مدارا، بخشش و گذشت، عذرخواهی و عذرپذیری و انتقادپذیری توجه گردد.

لازمه وجود تفاوت‌های جنسیتی در خانواده و مبنای مکملیت، همچنین اقتضای

سیستمی بودن خانواده، حفظ جایگاه‌ها و رعایت مرزهای خانوادگی است. خانواده یک سیستم است که باید هر عضوی با توجه به نقش جنسیتی خود، مکمل کارکردهای دیگر اعضا باشد. همچنین پاسخ صحیح و پایدار به نیاز انسان به انس و الفت اقتضای رعایت اصول گفتگو و هم‌نشینی سالم، نیک‌رفتاری و محبت‌ورزی، همدلی، توافق و تفاهم، راستگویی، یکرنگی، امانتداری و نفی خشونت است. هر یک از این اصول، ضامن ایجاد و پایداری انس و الفت اعضای خانواده است و نبود یا نادرستی هر یک، در پاسخگویی به این نیاز خلل به وجود خواهد آورد.

از مبنای همراهی انسان با رنج و سختی به اصل تحمل و تدبیر خواهیم رسید. امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «همانا برای سختی‌ها پایانی است که باید به آن برسد. پس برای انسان خردمند، زینده است که هرگاه دچار سختی‌ها گردید، کنار آن بیارامد تا زمان آن به سر آید؛ چرا که دفع کردن آن، پیش از سرآمدن زمان آن، افزودن بر رنج آن است» (مجلسی، ج ۶۸، ص ۹۵). اعضای خانواده در چارچوبی صحیح، به دیگران و به یکدیگر نیازمندند؛ بنابراین، باید با هم همکاری داشته باشند تا به نیازهای خود پاسخ جمعی دهند و در مواقع لزوم از مشاوره بهره گیرند. نیز در مواقع وقوع نزاع، حکمیت بزرگ‌ترها را پذیرا باشند. از ارزشمندی و تقدس ازدواج و خانواده، اصل ارضای متعادل و صحیح‌غریزه جنسی برداشت می‌گردد و باید برای استحکام این نهاد ارزشمند، به نقش مدیریت متعادل خانواده توجه داشت. نمی‌توان تصور کرد ارزش‌های ازدواج و تشکیل خانواده بدون پاسخگویی صحیح به نیازها و مدیریت متعادل آن به دست آید. مبنای ارزشمندی فرزند و فرزندآوری، حفظ فرزند و فرزندپروری صحیح را در پی خواهد داشت.

در روایات زیادی پس از اشاره به ارزشمندی فرزندآوری، به سبک صحیح فرزندپروری و آداب تربیت فرزند پرداخته شده است. بر مبنای وظیفه‌محوری و حقوق‌مداری، اصل رعایت حقوق و انجام وظایف استنتاج می‌گردد. در پی مبنای قرآنی قیومیت مرد، اصل فرمانبرداری زن نسبت به شوهر و اصل برخورد صحیح اسلامی با همسر ناسازگار (نشوز زوج) مطرح می‌گردد. در خانواده، مرد، قوام بر زن است و زن برای تحقق خانواده مطلوب، در چارچوبی معین، از همسرش، پیروی می‌کند؛ اما در صورت نافرمانی، اسلام نحوه برخورد صحیح با این مشکل را بیان کرده است که باید از حدود آن، تعدی صورت نگیرد. اسلام، در خصوص کج‌رفتاری مرد نیز چارچوبی را تعیین کرده است.

توجه به نقش آسیب‌های خانواده در گسست آن و ایجاد مشکلات، ما را به اصل لزوم

ترک عوامل آسیب‌زا می‌رساند. پیامبر ﷺ فرمودند: «از هر آنچه خلاف دستور خداوند است دوری کنید» (مجلسی، ج ۹، ص ۱۸۵) و به‌طور حتم، دچار شدن به آسیب‌های خانواده خلاف دستور خداوندی است که خانواده، دوست‌داشتنی‌ترین بنا نزد اوست. مطلوبیت دینی اصلاح ذات‌البین، مطلوبیت دینی وساطت در تشکیل خانواده و مطلوبیت دینی اصلاح روابط خانوادگی اقتضا دارند حدود فقهی و اخلاقی در مداخلات خانواده‌درمانی رعایت گردد. نمی‌توان گفت در اسلام، اصلاح ذات‌البین، وساطت در تشکیل خانواده و اصلاح روابط خانوادگی، از مطلوبیت برخوردارند؛ اما حدود و ضوابطی برای آنها مشخص نشده است. مسلماً برای رسیدن به رضای الهی در مطلوبیت‌های مذکور، باید در مداخلات خانواده‌درمانی، حدود فقهی و اخلاقی، رعایت گردد.

پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آینده پروتکل‌های خانواده‌درمانی با رویکرد اسلامی بر اساس این اصول تدوین شوند و نقش این مبانی در تدوین اهداف، مولفه‌ها و تکنیک‌های خانواده‌درمانی را نشان دهند.

منابع

- **قرآن کریم**، ترجمه مکارم شیرازی (۱۳۷۸)، قم: امیرالمؤمنین علیه السلام.
- سید رضی، محمد بن ابی‌احمد، (۱۳۵۹ق)، **نهج البلاغه**، تصحیح صبحی صالح، قم: الهجرت.
- احمدی، خدابخش، (۱۳۸۶)، **آسیب‌شناسی خانواده**، تهران: سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، سازمان تحقیقات و مطالعات بسیج.
- احمدی، سید احمد (۱۳۹۰) **مبانی و اصول راهنمایی و مشاوره**، چاپ هشتم، تهران: سمت.
- احمدی، محمدرضا و هراتیان، عباسعلی (۱۳۹۱)، «اثر بخشی مناسک عمره مفرد بر شادکامی و سلامت روانی»، **نشریه روان‌شناسی و دین**، سال پنجم، شماره ۳.
- احمدی، یعقوب (۱۳۸۸)، «وضعیت دین‌داری و نگرش به آینده دین در میان نسل‌ها؛ مطالعه موردی شهر سنج» **نشریه معرفت فرهنگی اجتماعی**، سال دوم، شماره ۳.
- بستان (نجفی)، حسین (۱۳۹۰)، **جامعه‌شناسی خانواده با نگاهی به منابع اسلامی**، چاپ اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بستان (نجفی) حسین (۱۳۹۰)، **خانواده در اسلام**، چاپ اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بستان (نجفی)، حسین (۱۳۸۲)، «کارکردهای خانواده از منظر اسلام و فمینیسم»، **نشریه روش‌شناسی علوم انسانی**، شماره ۳۵.

- بی‌ریا، ناصر و همکاران (۱۳۷۴)، *روان شناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی*، ج ۳، تهران: سمت.
- پسندیده، عباس (۱۳۹۲)، *رضایت زناشویی*، چاپ سوم، قم: دارالحدیث.
- تبریزی، مصطفی (۱۳۸۵)، *فرهنگ توصیفی خانواده و خانواده درمانی*، چاپ اول، تهران: فراروان.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۸)، *سیره نبوی، منطق عملی، سیره خانوادگی*، چاپ دوم، تهران: دریا.
- دهنوی، حسین (۱۳۸۶)، *نسیم مهر*، چاپ سی ام، قم: خادم الرضا علیه السلام.
- سالاری فر، محمدرضا (۱۳۹۰)، *درآمدی بر نظام خانواده در اسلام*، چاپ پنجم، قم: هاجر.
- سالاری فر، محمدرضا (۱۳۹۳)، *زوج درمانی شناختی رفتاری مبتنی بر متون اسلامی*، پایان نامه دکترا.
- صفورایی پاریزی، محمد مهدی (۱۳۹۲)، «شاخص های خانواده کارآمد»، *دوفصلنامه پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده*، سال اول، شماره ۱.
- صفورایی پاریزی، محمد مهدی (۱۳۹۰)، «نقش اعتقادات، بینش ها و باورهای دینی»، *نشریه معرفت*، شماره ۱۶۳.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۷)، *تفسیرالمیزان*، ترجمه موسوی همدانی، قم: جامعه مدرسین.
- عاملی حر، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، *وسایل الشیعه*، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- فقیهی، علی نقی (۱۳۸۷)، *تربیت جنسی*، چاپ اول، قم: دارالحدیث.
- فقیهی، علی نقی، شکوهی یکتا، محسن و پرند، اکرم (۱۳۹۰)، «نگرش انسان شناختی اسلامی و بازتاب آن در سلامت روان»، *تازه ها و پژوهش های مشاوره*، سال دهم، شماره ۳۷.
- فقیهی، علی نقی (۱۳۸۶)، «آموزش های روان شناختی مبتنی بر قرآن و حدیث و بررسی تأثیرات روانی و تربیتی آن در روابط همسران»، *دوفصلنامه تربیت اسلامی*، سال دوم، شماره ۴.
- کامکاری، زینب (۱۳۸۷)، «مروری بر برخی آسیب های خانواده»، *مجله طوبی*، شماره ۲۷.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، *اصول کافی*، قم: دارالکتب الاسلامیه.
- گلدینگ، ساموئل (۱۳۸۶)، *خانواده درمانی، تاریخچه، نظریه، کاربرد*، ترجمه: بهاری و همکاران، چاپ چهارم، تهران: تزکیه.
- مجلسی، محمد باقر (۱۹۸۳ م)، *بحارالانوار*، بیروت: مؤسسه الوفا.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۱)، *تحکیم خانواده*، چاپ هفتم، قم: دارالحدیث.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۰)، *میزان الحکمه*، ج ۳ و ۴ و ۷، قم: دارالحدیث.
- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نرم افزار جامع الاحادیث، قم.
- مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، نرم افزار جامع التفاسیر، قم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، *مجموعه آثار*، قم: صدرا.

- مکارم شیرازی، ناصر و دیگران (۱۳۷۲)، **پیام قرآن**، ج ۵، قم: هدف.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۲)، **تفسیر نمونه**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- نوایی نژاد، شکوه السادات (۱۳۷۶)، **مشاوره ازدواج و خانواده‌درمانی**، چاپ چهارم، تهران: انجمن اولیا و مربیان.
- نوری، نجیب‌الله و سقایی بی‌ریا (۱۳۸۸)، «بررسی رابطه بین خوش بینی سرشتی و خوش بینی از دیدگاه اسلام با رضایت‌مندی از زندگی»، **نشریه روان‌شناسی و دین**، سال دوم، شماره ۳.